

NOI ANALIZE ȘI INTERPRETĂRI PRIVIND MONEDA ROMANĂ REPUBLICANĂ

DE

VIRGIL MIHAILESCU-BÎRLIBA*

Abstract

In Kris Lockyear's recently published book, which also represents his doctoral thesis (Patterns and Process in Late Roman Republican Coin Hoards, 157–2 BC, BAR International Series 1733, Archaeopress, Oxford, 2007, 328 pp. [139 Figs. + 5 Tables, includes in the text]), the Roman coin of Dacia is also extensively treated. Lockyear sustains the use, on a large scale, of statistics in numismatics, and he wishes that the numismatists and statisticians could find better ways to cooperate. For his analysis, the author chooses three areas of Europe (Spain, Italy and Dacia) where the presence of the Roman coin was particularly strong. We must observe that, in order to reach statistic results as credible as possible, the gathering, organizing, correcting and handling of information must be very correct. There are some observations to be made regarding the methodology that was used by the author under discussion: e. g. hoards are included even if they contain a very small number of coins (1–5). The list of the hoards of Roman coins found in Dacia can be completed with eleven more which have not been registered. This author has analyzed the problem of supply with coins, their circulation as well as the process of hoarding. He used the correspondence-analysis method to study the hoards, and he pointed out that the great number of hoards of Republican Roman coins closed with the one of the years 74–73 BC found in Romania. He also mentioned that the hoards of Roman Republican coins of Dacia have an archaic profile and, probably, they reached the north of the Danube much later than the date of their last coins. As for the problem of the circulation speed of the coins, Lockyear used the cluster-analysis method. This author (like Lockyear) reached the conclusion that – although statistics does not manage to clear up all the numismatics problems – diversity of methodologies used for the study of the coins is to be recommended.

Keywords: *Lockyear, Republican Roman coin, Dacia, denarii, hoards.*

Apariția unei noi lucrări referitoare la istoria Daciei – Kris Lockyear, *Patterns and Process in Late Roman Republican Coin Hoards, 157–2 BC*, BAR International Series 1733, Archaeopress, Oxford, 2007, 328 pp. (139 Figs. + 5 Tables, includes in the text) – nu poate decât să bucure și, în același timp, din punctul meu de vedere, să ne trezească un interes aparte prin documentul folosit: moneda. La toate acestea se adaugă și relațiile pe care autorul cărții, dr. Kris Lockyear (în continuare, KL), în urma mai multor stagii de documentare și campanii de cercetări arheologice petrecute în România, le-a încheiat cu mulți dintre arheologii și numismații români. Poate fi subliniat, că toate acestea i-au ușurat accesul direct la bibliografia română de specialitate și, implicit, o anume acuratețe pentru rezolvările pe care le-a propus.

Dificilă de abordat de către cineva cu o formație umanistă, dar și din cauza problematicii vaste, cartea lui KL necesită și o aprofundare mai îndelungată asupra temei. Toate acestea explică în bună măsură întârziatul nostru demers.

Pentru o mai completă edificare a celor interesați, redăm integral nucleul cărții, alcătuit din următoarele 9 capitole: 1. *Statistics, numismatics and archaeology*; 2. *Data*; 3. *Model of coin supply and circulation*; 4. *The pattern of hoarding*; 5. *Comparing hoards – Correspondence Analysis*; 6. *Comparing hoards – Cluster Analysis*; 7. *Inter-hoards variability and the speed of coin circulation*; 8. *Modelling coinage production and loss*; 9. *Summary*. Pe lângă cele amintite mai sus se adaugă *Preface, The Hoards (A) and Concordance (B)*,

* Institutul de Arheologie din Iași, vmbinst@yahoo.com.

List of Figures, List of Tables, Bibliography and Index. Simpla examinare a sumarului enunțat ne dezvăluie eforturile autorului pentru a ajunge la o expunere clară și sistematică.

De la început (*Preface*, p. XI), KL se dovedește a fi un fervent susținător al utilizării pe scară largă a metodelor statistice în numismatică: "... the most efficient method for handling large quantities of coinage data was the construction of a relational database". Și, după cum afirmă în continuare – pe bună dreptate, credem noi – din nefericire, arheologii și numismații nu înțeleg prea bine statistica, iar la rândul lor, nici statisticienii nu-i înțeleg pe cei dintâi, ba chiar încearcă să le corecteze discursul istoric, cu toate că, adesea, construcțiile statistice conduc la anumite confuzii.

De aceea, pornind de la inconvenientele sus-amintite, KL își manifestă deschis lăudabila sa intenție de a reconcilia părțile implicate, prin realizarea dezideratului de a face cât mai accesibile pozițiile acestora: "My intention in this volume is not only to explore the complex patterns within Roman Republican coin hoards, but also to demonstrate by example the advantages and beauty of multivariate statistics However, I have tried to write this book in such a way as to allow those without specialist knowledge to understand the analyses" (p. 1).

În afara celor menționate, cercetătorul întâmpină, așa cum arată și KL, numeroase alte dificultăți, care îngreunează înțelegerea fenomenului istoric. Unele din aceste probleme își au sorginea în culegerea, corectarea, organizarea și manipularea informațiilor privind descoperirile monetare (gathering, organizing, correcting and manipulating). Ca o consecință a unor astfel de erori, apărute în desfășurarea procesului sus-amintit, pe bună dreptate observă KL, "... future scholars often have problems reconciling different publications or recreating the analyses. In numismatics this often shows itself by the same hoard having different totals in different publications, or a different closing date, or even a different name" (p. 5).

Multitudinea problemelor tratate în această carte ne împiedică să le atacăm în totalitate. Ne vom opri doar asupra acelor care – în opinia noastră – au o importanță deosebită, mai cu seamă în ceea ce privește metodologia uzitată.

Pentru analiza sa, KL selectează trei zone mari unde au fost făcute descoperiri de tezaure de monede romane republicane și care pot fi socotite reprezentative: centrul Imperiului (Italia), o provincie periferică din Occident (Spania) și o regiune din afara granițelor (Dacia). De fapt, în catalogul tezaurelor, dar și în comentarii, apar descoperiri și din Portugalia (Portugal), Tunisia, Austria, "former Yugoslavia", Franța (France), Grecia (Greece), Germania (Germany), Ungaria (Hungary), Bulgaria, Olanda (Netherlands), Elveția (Switzerland), Anglia (Britain), ba chiar și din Georgia (Mingechaur, nr. 273, p. 272 !).

Stăruind asupra primelor pagini ale cărții lui KL, unde așa cum spuneam se deplânge calitatea informațiilor folosite, autorul mărturisește că această circumstanță l-a determinat să folosească îndeosebi lucrările profesorului Michael H. Crawford despre acest subiect¹.

Metodologia folosită în carte pentru selectarea informației ne determină să facem câteva observații. Astfel, păstrăm unele rezerve privitoare la includerea într-o listă a descoperirilor de tezaure „mixte” și pe acelea care conțin „cel puțin o monedă romană” ("... a hoard is included if it contains at least one Roman coin", p. 6). De asemenea, pentru a-și asigura reprezentativitatea necesară studiului statistic, KL folosește în analiza sa doar depozitele care au cel puțin 30 exemplare (de ce nu 25 sau 35 ?). Totuși, în același timp, constatăm că în repertoriul său (*Hoards*) au fost incluse foarte multe descoperiri nesemnificative și care se ridică la numărul de 121 (mai mult de 1/4 !) dintr-un total de 453. Subliniem că, totodată, au fost înregistrate 23 de tezaure care cuprind doar 1–5 monede și care, la rândul lor, ar putea reprezenta doar loturi sau resturi ale unor tezaure pierdute. Nu trebuie neglijat nici faptul că din cele 121 de tezaure care au mai puțin de 30 de monede, un număr însemnat (52) provine din România, ceea ce pune sub semnul întrebării numărul real al depozitelor descoperite aici.

De asemenea, se mai poate reflecta și asupra încheierii cercetării de față în anul 2 BC, termen care ar putea fi acceptat numai dacă apreciem că tezaurele cu monede republicane au fost constituite sau/și îngropate până la această dată².

¹ M. H. Crawford, *Roman Republican Coin Hoards (RRCH)*, Oxford University Press, London, 1969; idem, *Roman Republican Coinage, I–II*, Cambridge University Press, Cambridge, 1974; idem, *Coinage and Money under the Roman Republic. Italy & the Mediterranean Economy*, Methuen, London, 1985.

² În opinia noastră, moneda romană republicană a circulat și în secolul I p.C., când a mai putut fi acumulată și depozitată/ascunsă (cf. V. Mihăilescu-Bîrliba, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, Ed. Academiei R.S.R., București, 1980, pp. 39–42; idem, *Dacia răsăriteană în secolele VI–I î.e.n. Economie și monedă*, Ed. Junimea, Iași, 1990, pp. 110–113).

În cercetarea sa, autorul a încercat să utilizeze și alte repertorii ale tezaurelor de monede romane republicane descoperite în România, dar adesea, așa cum am arătat, din cauza diverselor erori nu toate informațiile au putut fi reținute. Atragem atenția că încă din momentul apariției sale, *RRCH* a fost substanțial completată în ceea ce privește teritoriul românesc de către regretații Bucur Mitrea³ și Gh. Poenaru Bordea⁴.

Însă, întrucât în cei peste 40 de ani care au trecut de la tipărirea lucrării prof. M. H. Crawford au mai fost făcute noi descoperiri de tezaure republicane în România, KL a făcut efortul de a le înregistra și pe acestea (*Hoards [A]*). Cu toate acestea au fost omise unele tezaure de monede romane republicane mai vechi sau mai noi (care conțin peste 30 de denari, p. 191) și, care, totuși erau consemnate în repertoriile românești: **Tincova II**⁵, cu 121 AR, încheiat în 68 a. C.; **Golești**⁶, cu 42 AR, încheiat în 47–46 a. C.; **Bontida**⁷, cu aprox. 200 AR, încheiat în 44 a. C.; **Puiești**⁸, cu 31 AR, încheiat în 41 a. C.; **Cerbăl**⁹, cu 491 AR, încheiat în 40 a. C.; **Apoldul de Sus**¹⁰, cu aprox. 500 AR, încheiat în 39 a. C.; **Blaj**¹¹, cu 37 AR, încheiat în 32–31 a. C.; **Grozăvești**¹², cu 52 AR, încheiat în 32–31 a. C.; **Sebeș**¹³, cu 166 AR, încheiat în 31 a. C.; **Voinești**¹⁴, cu 94 AR, încheiat în 16 a. C.; **Remetea Mare**¹⁵, cu 176 AR, încheiat în 10 a. C. Nu am fi completat lista tezaurelor alcătuită de către KL, dacă numărul tezaurelor amintite mai sus (11) și cantitatea de monedă conținută (peste 1900 AR) ar fi fost ne semnificative.

Mai multe teme de importanță generală sunt tratate în capitolul al treilea, care sunt valabile și în cazul altor categorii de tezaure din spații și perioade diferite, cum ar fi „viața monedei” (the life of coin), aprovizionarea și distribuția într-o arie distinctă (supply and distribution within a discrete area), tipurile de aprovizionare cu monede, modelele interregionale de distribuire ș. a. m. d.

Cu toate eforturile numismaților rămân încă multe necunoscute în ceea ce privește modelele aprovizionării cu monedă și ale circulației acesteia (“models of coin supply and circulation”), de altfel bine surprinse și sistematizate de către autor: Au monedele aceeași funcție în arii diferite? Ele circulă cu aceeași viteză în arii diferite? Sunt compatibile în scop și în conținut monetăriile din arii diferite? Care este importanța acestora? (Do the coins perform the same function from area to area? Do they circulate at the same speed from area to area? Does the target have coinage of its own? Are the systems compatible? Does it matter?).

În desfășurarea procesului de teaurizare au fost surprinse mai multe elemente aleatorii care necesită analize detaliate pentru fiecare caz în parte: Cum au fost selectate pentru teaurizare monedele? Care era destinația tezaurului? De ce a fost îngropat tezaurul și din ce motiv nu a mai fost recuperat? Care sunt diferențele dintre cele trei zone geografice cercetate și cum pot fi explicate? Cum au fost publicate descoperirile? ș. a.

Pentru a răspunde la numeroasele întrebări care s-au ivit în cursul studierii tezaurelor, KL a preferat să utilizeze metoda „analizei corespondente” (Comparing hoards – Correspondence Analysis). Correspondence Analysis (CA) depinde în chip decisiv de numărul eșantioanelor (“hoards”) folosite, fapt esențial în statistică, dar și de anumite variabile (an, emisiune ș. a.). Aplicarea acestei metode (CA) în contexte diferite, cu ajutorul unor tehnici speciale (histograms, scattergrams ș. a.) au asigurat autorului un fundament solid în ipotezele avansate.

Cele aproximativ 300 de tezaure, care au cel puțin 30 de monede, au fost împărțite în 22 de grupe temporale (între 147–118 a. C., prima grupă, și 8–2 a. C., ultima), potrivit unor criterii nu totdeauna suficient de clare pentru ceilalți cercetători.

³ B. Mitrea, în recenzia lucrării lui M. H. Crawford (*Roman Republican coin hoards*, in *Studii și cercetări de istorie veche [SCIV]*, 20, 1969, 3, pp. 505–510), suplimentează lista din *RRCH* cu alte 45 de tezaure romane republicane găsite în România.

⁴ La rândul său, în recenzia sa la aceeași lucrare amintită mai sus (*RRCH*), Gh. Poenaru Bordea (in *Studii și cercetări de numismatică [SCN]*, V, 1971, pp. 436–439) adaugă încă trei tezaure romane republicane găsite în România și care au rămas nesemnificate, precum și alte 40 de tezaure similare provenite din Bulgaria.

⁵ T. D. Părpăuță, *Moneda în Dacia preromană (secolele IV a. C. – I p. C.)*, Ed. Trinitas, Iași, 2006, p. 321 (toate tezaurele înregistrate în cartea lui T. D. Părpăuță și menționate acum, au fost publicate pentru prima oară înainte de anul 2000).

⁶ *Ibidem*, p. 350.

⁷ *Ibidem*, p. 326.

⁸ V. Mihailescu-Bîrliba, op. cit. (n. 2), 1980, p. 295; idem, op. cit. (n. 2), 1990, p. 153.

⁹ B. Mitrea, op. cit. (n. 3), p. 509.

¹⁰ T. D. Părpăuță, op. cit. (n. 5), p. 321.

¹¹ *Ibidem*, p. 325.

¹² *Ibidem*, p. 352.

¹³ *Ibidem*, p. 386.

¹⁴ D. Moisil, G. Depeyrot, *Les trésors de deniers antérieurs à Trajan en Roumanie*, in col. *Moneta* 33, Wetteren, 2003, pp. 154–155.

¹⁵ *Ibidem*, pp. 166–167.

CA scoate în evidență impulsivitatea producției monetare, care a avut loc mai cu seamă în timpul marilor tulburări sociale – cum au fost „războiul sociilor” sau revolta lui Spartacus –, fenomen de altfel vizibil de multă vreme și prin metodologia „clasică” de cercetare; însă, de această dată, confirmarea vine și din partea unei investigații de tip statistic.

Ca urmare a celor mai sus-arătate, s-a putut sesiza că, de exemplu, enorme cantități de monede au fost bătute în perioada 91–89 a. C. și, fapt surprinzător pentru unii, efectele au fost vizibile abia începând cu anii 87–81 a. C., pentru ca în anii următori să continue omogenizarea masei monetare (coinage pool) (chiar până la 60–90 de ani !). Decalajul existent între producerea unei monede și efectele ei concrete explică îndestulător fenomenul asupra căruia este atrasă atenția în observația de mai sus.

CA relevă și faptul, de asemenea de multă vreme constatat de către cercetarea numismatică românească, că tezaurele de monede romane republicane găsite în România și datând din anii 74–73 a. C. sunt extrem de numeroase, deși monetăria Romei a avut o producție redusă de denari în perioada 73–50 a. C. (“As has been noted, the most astounding fact about these hoards is the sheer number of them from a region outside of Roman control”, p. 167). Nu este de neglijat și observația că cel mai „vechi tezaur românesc” – Bobaia – datează abia din 79 a. C.

În același timp, tezaurele „românești” vădesc o remarcabilă omogeneitate, caracterizată îndeosebi printr-un pronunțat profil arhaic (p. 92), fapt amintit adesea de către autor: “It is clear that over time the Romanian hoards are becoming more and more archaic compared to the Italian hoards and are rarely receiving much recent coinage” (p. 108). Însă, de această dată, ne putem pune și întrebarea dacă profilul arhaic al tezaurelor găsite în România și Bulgaria nu indică o deosebită predilecție a localnicilor pentru monedele de o anume calitate. Pe de altă parte, conform legilor bine știute ale statisticii, tezaurele cu un mare număr de monede se aseamănă ca structură, și poate fi considerată drept „normală”, deși nu totdeauna KL pare să împărtășească această opinie (p. 172).

În cazul amintit mai sus, procesul de distribuție și afluire a denarilor republicani, îndeosebi în Dacia, se poate încadra într-o perioadă bine delimitată în timp, trendul fiind continuat și în secolul I a. C.¹⁶

De aceea, în acest context a putut fi reținută observația că tezaurele „românești” înfățișează o structură arhaică, fără însă să cuprindă și denari „legionari” chiar în perioada 19–2 a. C., întâlniți frecvent înăuntrul Imperiului, spre deosebire de tezaurele din afara granițelor acestuia, unde lipsesc. Pe de altă parte, apariția în tezaurele din Dacia a unor copii ale denarilor arhaici susține aserțiunea potrivit căreia, în cazul când asemenea monede au fost producții locale, băștinașii preferau vechile emisiuni. De aceea, credem că modelul care ni se înfățișează nu a putut fi întâmplător, așa cum opinează autorul, surprins de evidența descoperirilor care nu pot fi încadrate în modelul propriu (“This pattern suggests that the coinage supply to this area was erratic”, p. 168).

Deși mulți factori intervin în procesul post-descoperire (post-recovery), studiosul britanic sokoate că omogeneitatea unui întreg grup de tezaure (cum sunt cele din 73–69 a. C.) nu poate fi respinsă, iar un anumit model se menține în orice condiții: “The analyses presented do show a consistent pattern over time and region...” (p. 171).

Nu este lipsit de interes și menționarea altor zone în care s-au găsit tezaure romane republicane: astfel, tezaurele descoperite în Italia prezintă o remarcabilă omogeneitate, cu emisiuni considerabile datând din perioadele mișcărilor sociale, aparținând unui model regulat și predictibil; în Spania și Portugalia, tezaurele de monede romane republicane sunt numeroase în anii 115–100 a. C., dar se pare că plățile oficiale apar după 80 a. C.; pe teritoriul fostei Jugoslavii, asemenea descoperiri sunt dense mai ales pe coasta Mării Adriatice și este posibil ca ele să provină din circulația contemporană din Italia; în Grecia și Turcia s-au găsit mai puține tezaure de monede romane republicane, care se crede că au fost constituite în urma unor plăți oficiale, destinate probabil plății trupelor; pe teritoriul Franței, abia după cucerirea romană (58–51 a. C., Caesar) se constată că a început pătrunderea masivă a denarilor; descoperirile similare de pe teritoriile actuale ale Germaniei și Olandei pot fi datate mai târziu, denarul roman răspândindu-se considerabil doar din secolul I p. C.

Cu toate acestea, ajunși în acest punct al examinării noastre asupra cărții lui KL, constatăm că au rămas, din varii motive, numeroase probleme în suspensie, cum ar fi: Când intră denarii în cantitate consistentă într-o anumită regiune (When did denarii enter the region in quantity) ? Care a fost modelul de aprovizionare (What was the pattern of supply) ? Cât de satisfăcător au circulat acești denari (How well did they circulate)? La toate acestea, se mai adăugă și observația noastră, că nu poate fi argumentată doar prin tezaure pătrunderea denarilor într-o anumită regiune.

¹⁶ V. Mihailescu-Bîrliba, op. cit. (n. 2), 1990, pp. 112 și 118.

Viteza de circulație a monedelor rămâne în continuare o altă problemă de cea mai mare însemnătate pentru interpretarea datelor numismatice, mai cu seamă în ceea ce privește tezaurele. Întrucât viteza de circulație a monedei este o parte esențială a ecuației clasice a teoriei cantității (redată prin formula $MV=PT$, în care M este cantitatea de monedă, V indică viteza de circulație, T reprezintă volumul de tranzacții, iar P simbolizează prețul mediu al acesteia), ar fi trebuit să avem o rezolvare sigură de natură matematică a acesteia, și totuși autorul rămâne deosebit de prudent, admițând în mod justificat că în condițiile lumii antice rezultatul este nesigur: “Whether this formula is applicable to the ancient world is highly debatable” (p. 206) și “Although finding a method for the estimation of coin velocity is an attractive proposition, it is not a trivial task and no technique so far proposed is reliable enough to provide analytically useful results” (p. 224).

Cauzele arătate mai sus, l-au determinat pe KL să caute o mai bună metodă de grupare a tezaurelor, pe care crede că a găsit-o în utilizarea metodei cunoscute sub numele de „analiza aglomerărilor” (Cluster analysis). Prin acest procedeu s-a intenționat calcularea similarității/disimilarității, fundamentat îndeosebi pe aplicarea unor reguli ferme de constituire a grupelor de tezaure. În urma folosirii acestei metode s-a putut demonstra că, prin structură, tezaurele „românești” din anii 70 a. C. sunt foarte apropiate de cele „italice”, abia pe la 46 a. C., fiind de semnalat în Dacia apariția unei categorii de tezaure cu un profil mai „modern”. Originea diferenței dintre cele două tipuri de tezaure („arhaice” și „moderne”) este produsă de viteza de circulație, după cum crede autorul (p. 200).

Folosind o vastă informație și manevrând cu îndemânare procedeele statistice, KL discută pe larg procesul de constituire a tezaurelor și atrage atenția asupra variabilității acestuia. Se ajunge astfel la concluzii în cea mai mare parte acceptabile sau, cel puțin, convenabile în actualul stadiu al cercetării numismatice. Însă, nu trebuie neglijat faptul că progresul în acest domeniu poate fi găsit și prin folosirea unor metode provenind de la alte științe, cum este cazul și în ceea ce privește statistica: “Although there are numismatists who use complex statistical technique, they are not very common and I have shown that the application of these techniques is worthwhile in detecting interesting patterns in the hoard data” (p. 249).

Statistica nu izbuțește să rezolve toate problemele cercetării numismatice, dar reușește totuși să valideze în chip cert unele soluții propuse mai demult prin alte mijloace și, totodată, să lărgescă sfera analizei de specialitate, ceea ce a asigurat un anume progres al investigațiilor din domeniu. În multe privințe, însuși autorul este conștient că împlinirea acestui deziderat anunțat încă din primele pagini a fost atins: “In conclusion, I have shown how a careful analysis of a large data set such as this can contribute both to an understanding of how that data set formed, and how we may efficiently analyse it. ... The details of the analysis have contributed to a number of numismatic debates and the beauty and utility of multivariate analysis has been clearly demonstrated.” (p. 251).

